

Gunst Péter

TÖRTÉNETÍRÁSUNK 1945 UTÁN*

Nemcsak a köztörténet, a tudomány esetében sem egyszerű a közelmúltról beszámolni. Bármennyire könnyű terepnek tetszhet is a kortörténet, hiszen ha más nem, adott esetben pl. a szerző emlékezete önmagában jelentős forrás. Még akkor is szinte megoldhatatlan a feladat, ha csupán a fejlődés fő vonalainak a bemutatására szorítkozzunk.

A második világháború befejezése az ország történetében, s természetesen a magyar történetírás történetében is új fejezetet nyitott. A háború fájdalmas veszteségei mellett, amelyeket minden háború magával hordoz (tehetségek halála a frontokon és a hátszágban) Magyarország számára a második világháború történetének új fejezetét, teljesen új nemzetközi és belső körülményeket teremtett. Az 1919 után létrejött rendszer összeomlása, a nyilas rémuralom, a deportálások, a totális háború, amelybe az országot végül a világháború utolsó időszakában belerángatták, szinte teljes megsemmisülését hozta mindannak, amivel a magyar történetírás a háború előtt rendelkezett.

Anélkül, hogy részleteznénk Magyarország második világháború utáni történetét, annyit mindenképpen meg kell említeni, hogy azok a társadalmi, gazdasági és politikai változások, amelyek a fasiszmus alóli felszabadulással, a szovjet megszállással bekövetkeztek, természetesen alapvetően befolyásolták a történetírás, az egész történettudomány helyzetét. Az ország romhalmazzá vált, s romokban heverték az egyetemek, valamint a Teleki Pál Tudományos Intézet is. A Századok jó ideig nem jelenhetett meg. Az Akadémia csak nehezen szedte össze magát.

1945–48 az újjáépítés időszaka a történetírás terén is. Lassan magukhoz tértek az egyetemek, megindult az oktatás. Kinyitottak a könyvtárak, a levéltárak, folytatódott a kutatómunka. Több történetíró még a háború végén Nyugatra menekült, mások 1947–1948 között „disszidáltak”. Az igazoló bizottságok viszonylag kevés tudós egyetemi oktató vagy kutatómunkáját korlátozták, esetleg nem engedélyezték. Azokon kívül, akik Nyugatra menekültek, csupán két jelentős történész működése vált részben vagy egészben lehetetlenné. Hóman Bálint, mint olyan kormányok kultuszminisztere, amelyek tevékenységét általában háborús bűnösnek tartották, bíróság elé került. Életfogytiglanra ítélték, 1951-ben a börtönben hunyt el. Mályusz Elemért eltiltották az egyetemi oktatástól, a kutatástól azonban nem.

* Fejezet a szerző „A magyar történetírás története” c. kötetéből, amely a Csokonai Könyvkiadó felkérésére készült.

Kezdetét vette a generációváltás. Az Akadémiába új tagokat választottak be, jórészt a 30–40 éves tudósok generációjából. A Teleki Pál Intézet vezetésével a fiatal generáció egyik tagját, Kosáry Domokost bízták meg. A Századok szerkesztését Berlász Jenő vette át. Az Akadémia Történelmi Bizottságát átalakították. A korábban származási vagy más okokból mellőzöttek közül többeket bekapcsoltak a munkába.

Szekfű Gyula adta meg az új korszak kezdetének alaphangját, még 1943-ban írt „Valahol utat veszítettünk” című cikksorozatával, amely a magyar polgári átalakulás és a rákövetkező évtizedek fejlődését — a Három nemzedék után huszonöt esztendővel — revízióknak vetette alá, s a demokratikus fejlődés szükségességét támogatta, s amelynek gondolatait 1945 után a „Forradalom után” c. könyvével továbbvitte. Szekfű bekapcsolódott a politikába, elvállalta a moszkvai követi tisztelet, talán azért is, hogy segítse a szovjet megszálló csapatok által elhurcolt Bethlen István felkutatását. Ez a törekvése nem járt sikerrel. Leninről tartott előadása (1946), majd tanulmánya viszont megkísérelte közel hozni a magyar értelmiséghez a bolsevik forradalom vezetőjét, azt a politikai rendszert, amely a Szovjetunióban létrejött, s amely sikerrel állta ki a világháború nem mindennapi próbáját.

A történetírás hangja teljesen megújult. A demokratikus szelek felfrissítették a légkört, azoknak a tendenciáknak kedveztek, amelyek nagyrészt már korábban jelen voltak a magyar történetírásban, de most sokkal kedvezőbb helyzetbe kerültek. A magyar történetírás a harmincas évek végén kezdett a Duna-völgyi népek történelmi közössége iránt érdeklődni. Francia nyelvű folyóiratot hozott létre, azzal a céllal, hogy közelítse a magyarhoz a cseh, szlovák, román, szerb, horvát történetírást, kimutatva a közös — és persze az eltérő — vonásokat történetünkben. Ez tehát egy regionális történelmi vizsgálódás kezdetét jelentette, amelynek csak egy része volt a magyarok és a többi népek együttélésének történelmi aspektusa. Mind ezt a témát, mind a regionális fejlődés vizsgálatának kutatását felvállalta a Teleki Pál Intézet, amely különféle kiadványokkal már a háború éveiben éppen az ilyen kutatások támogatásával igyekezett javítani az országról a nyugati hatalmak körében kialakult képet.

A történettudomány és a történetírás újjászerveződése és demokratikus átalakulása mutatkozott meg 1848 centenáriumának megünneplésében. A demokratikus magyar politika kimagasló jelentőséget tulajdonított a centenáriumi ünnepeknek, s ebben természetes szerepet kapott a történettudomány. A Magyar Történelmi Társulat még idejében megkezdte új sorozatát, Kossuth Lajos összes munkáinak kritikai kiadását. Az Országgyűlési Tudósítások anyagát a centenáriumi három kötetben tették közzé, már 1948-ban megjelenhetett az első, a másik kettő pedig 1949-ben.

A centenáriumi ünnepekhez tartozott egy nagyobb tanulmánygyűjteménynek a megjelentetése, amelyet teljes egészében 1848–49 története fontosabb kérdéseinek szenteltek. Ugyanilyen törekvéseket tükrözött a Teleki Pál Intézet néhány külön kiadványa, Mérei Gyula monográfiája a magyar mezőgazdaság helyzetéről, az agrárátalakulás gazdasági és társadalmi feltételeinek alakulásáról

1790–1848 között. Ember Győző az 1848. évi parasztmozgalmakról értekezett, Szabó István tanulmánykötetet szerkesztett Debrecenről, mint a szabadságharc fővárosáról, amelynek vezető tanulmányát maga írta (1948). Számos olyan folyóiratcikk látott napvilágot, amelyek a forradalom és a szabadságharc eddig alig érintett kérdéseit vizsgálták.

Az ünnepek és a tudományos publikációk azonban már nem csupán azt a célt szolgálták, hogy 1848–49 addig a történetírásban nem túlságosan előtérben álló történéseit feltárják, bővítsék a forradalom és szabadságharc ismeretanyagát. Nagyon jelentős szerepet kaptak bennük a pártpolitikai küzdelmek. Különösen a Magyar Kommunista Párt vezetői és azok a történetírók, akik a párt soraiban működtek, törekedtek arra, hogy a marxizmus szellemében elemezzék 1848–49 eseményeit mint nemesi vezetésű polgári forradalmat, s éles bírálatot gyakoroljanak minden más felfogás hívei, illetőleg munkásságuk felett. A centenáriumi év még nem telt le, amikor bekövetkezett a „fordulat éve”, a kommunista hatalomátvétel, az egypárti diktatúra. Ennek gyakorlati megvalósítása terén a történetírásban volt szerepük azoknak a bírálatoknak, amelyekkel a centenáriumi tanulmányok legnagyobb részét, ti. a nem kommunista történészek által írt munkákat, elsősorban s a legélesebben a debreceni tanulmánykötetet, s személy szerint Szabó Istvánt illették. Ezek a bírálatok, nem annyira mondanivalójuk, mint inkább hangnemük, már sejtetni engedték a vészterhes jövőt.

A szovjet típusú politikai rendszerre történő áttérés óriási megrázkódtatással járt az élet minden terén, magától értetődően a tudományos életben, s így a történetírásban is. A polgári tudományosság progresszív személyiségeit minden területen kiszorították a tudományos életből, s a legtöbb esetben lehetetlenné tették megélhetésüket. Állásukat elvesztették, némelyiküket kitelepítették. Nem egy történetíró helyzete megrendült. Fiatalon nyugdíjazták Hajnal Istvánt. Szekfű Gyulát ugyan nem nyugdíjazták, s egészen haláláig megőrizte akadémiai tagságát, s több tekintetben kiváltságos helyzetét, de az oktatásban már nem vehetett részt. Váczy Pétert korlátozták az oktatómunkában. Hasonló sors jutott osztályrészül több vidéki történetírónak is. Átszervezték a tudományos életet, elsősorban az egyetemeket. A tanszékek élén személycserék történtek, az új tanárok a Kommunista Párt olykor egészen fiatal reprezentánsai voltak, akiknek feladata lett a tudományos utánpótlás nevelése. Az Akadémia átszervezése alapján átalakította a tudományos életet. Szovjet és részben nyugati mintára Magyarországon is akadémiai intézeteket hoztak létre. A régi Akadémiát tulajdonképpen feloszlatták, az átszervezés során tudósok egész sorát hagyták ki a tagok sorából, s új tagokat neveztek ki. Egyidejűleg az akadémiai kutatóintézeti hálózat létrehozásával a tudományos kutatás helyzetét, lehetőségeit jelentősen javították (bár az egyetemi kutatás rovására).

Ugyanez játszódott le a történettudományban. A Teleki Pál Intézetből létrehozták a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetét, a Teleki Intézet korábbi vezetését elbocsátották. A Történettudományi Intézet megtartotta ugyan számos korábbi munkatársát, de alárendelt helyzetben. A vezető pozíciókat azok a történetírók vették át, akik személyükben képviselték a Kommunista Párt

politikáját. A Történettudományi Intézet igazgatója Molnár Erik lett, ő azonban egészen 1957-ig csak névlegesen játszott szerepet az intézet életében. Az 1954-ben a pártközpont tudományos és kulturális osztályának vezetőjévé kinevezett történész Andics Erzsébet volt a tudománypolitika meghatározó személyisége. Elsősorban hívei és azok, akiket ő vagy valamelyik történész bizalmasa alkalmasnak látott, kerültek vezető pozíciókba. Rövid idő alatt kicserélődött az egyetemi oktatószemélyzet, a tudományos folyóiratok szerkesztőségei, a különféle tudományos intézmények vezetése. Az akadémiai intézetek és az egyetemek közötti munkamegosztásban az egyetemek háttérbe szorultak, működésük gyakorlatilag az egyetemi tanárképzésre korlátozódott. Nem szűnt ugyan meg a tudományos munka az egyetemi tanszékeken, de lehetőségeiket az akadémiai intézetekével alig lehetett összehasonlítani. Az egyetemek a tudományos kutatás és az azt szolgáló infrastruktúra terén hosszú évekre, bizonyos értelemben egészen máig tartó jelentős hátrányba kerültek.

A tudományos minősítés új rendszerét vezették be. Talán pontosabb úgy kifejezni: intézményes tudományos minősítési rendszert hívtak életre, illetve vettek át a Szovjetuniótól. A tudományok kandidátusa, doktora, majd akadémiai levelező és rendes tag —, ez lett az új tudományos hierarchia. Ezzel újabb csapást szenvedtek el az egyetemek, mert a tudományos minősítés lehetőségét elvesztették tőlük. Megszüntették az egyetemi doktorátust (ezt az egyetemek 1958-ban visszakapták), s a magántanári habilitálás intézményét. Az egyetemek másodrangú szerepre kárkoztatása ezzel vált teljessé.

A tudományos élet egészének átszervezésével, a tudományos infrastruktúra átalakításával és kiszélesítésével a folyamat nem zárult le. Mindez csupán a kezdetét jelentette egy ideológiai offenzívának, amelynek célja a történelmi materializmus, egyszerűbben kifejezve, a marxizmus történelemfelfogásának egyeduralomra juttatása, kizárólagossá tétele volt.

Önmagában a marxista történelemfelfogás megjelenését a történelmi kutatásokban, s a múltról alkotott történelmi kép megformálásában nem lehet kárkoztatni. A történelemszemléleti és módszertani kérdésekkel szemben meglehetősen tartózkodó, közömbös, jórészt érdektelen magyar történetírás megújulása szempontjából nem lett volna haszontalan a történelmi materializmus szempontrendszerének megjelenése, valamilyen mértékű érvényesülése a történetírásban. Amiként azonban a két világháború közötti szellemtörténész generáció vezető képviselőinek meglehetősen elnagyolt képük volt a marxizmus történelemfilozófiájáról és szemléletéről, akként az, amit most részben a Szovjetunióból hazajött történetírók (Andics Erzsébet, Gerőné Fazekas Erzsébet, Nemes Dezső, részben Bolgár Elek és Varga Jenő), s az itthon működő néhány kommunista történetíró (elsősorban Mód Aladár) marxista történelemfelfogásként hirdetett, inkább leegyszerűsített, primitív vulgármaterializmus volt, semmint a történelmi materializmus. Ebben az új, kiforratlan szemléletben helyet kapott a szovjet történetírás számos patronja, jelszavak és jelmondatként való meghatározások tömege, valamint egy újfajta filozófiai alapállás, amelyet egyetemi hallgató és tanár gyakorlatilag egyidejűleg sajtóított el. Mindez keveredett a szovjet és a magyar kommunista párt politiká-

jának feltétlen és közvetlen támogatásával, azzal, hogy a történelmet ezeknek az érdekeknek rendelték alá. A történetírásnak a napi politikai érdekeket kellett támogatnia. Előtérbe kerültek az 1945 előtti magyar történetírásban ugyan nem ismeretlen, de mereven elítélt osztályharcnak a direkt megnyilvánulási formái, jelentőségüket persze erősen túlértékelték, míg a történelmi fejlődés számos fontos, de a mélyben működő hatóereje elkerülte a figyelmet.

A kommunista párt és ideológiájának közvetlen tudományos szolgálata párosult a korszak sajátos politikai struktúrájából adódó következményekkel. A proletárdiktatúra viszonyai között a politikában a közvetlen pártirányítás, a pártvezetés tekintélyvel alapuló diktatúrája valósult meg. A rendszert enélkül fenntartani nem lehetett, hiszen nem rendelkezett megfelelő tömegbázissal. A politikához hasonló tekintélyelvű rendszer alakult ki a tudományos életben, vele a történetírásban. A marxizmus megalapítói, Marx, Engels, de elsősorban Lenin és mindenekelőtt Sztálin munkái, szövegei, akár napi politikai megnyilatkozásai szent szövegekké váltak. Ugyanilyen szent szövegekké lettek a kommunista párt vezetőinek, elsősorban Rákosinak a politikai megnyilatkozásai, a történetírásban pedig mindenekelőtt Révai József tanulmányai. Révai a harmincas évek folyamán kétségtelenül fordulatot hajtott végre a kommunista párt ideológiájában, amelyben a marxista történelemszemléletet, a társadalmi haladás kérdéseit a nemzeti függetlenség gondolatával kötötte össze, hogy ezzel a párt leszámolhasson a nemzetietlenség vádjával. Tanulmányai sok tekintetben magukon viselik a kor népi íróinak gondolkodását, a kuruc függetlenségi álláspont számos elemét. Azok a tanulmányok, amelyeket Révai még 1945 előtt, emigrációban írt, 1945 után rendre megjelentek Magyarországon, s 1948–49 után jóidőre kanonizált szövegekké váltak, amelyek megszabták a magyar történetírásnak a történelemről kialakított képét. A tudományos kutatás ezekhez a szövegekhez igazodott, ezeket vette alapul, az ott lefektetett téziseket kellett igazolnia, attól függetlenül, hogy a további kutatás során azok igazoknak bizonyultak-e, vagy sem. A történetírók nem csupán az elvek érvényesítésére törekedtek, de sokan úgy érezték, kénytelenek a „klasszikus” szövegek folyamatos és rendszeres idézésének eszközéhez nyúlni, — talán védekezésül, olykor a neofiták buzgalmával, máskor csupán a „lépéstartás” szükségességétől vezérelve, vagy a kötelező minimumot megcélözva, hogy így biztosítsák téziseik szilárdságát, munkájuk megjelenését. Olykor — jóindulatból — a szerkesztő írta be a szerző helyett a kívánatosnak tartott „klasszikus” idézetet. Az 1949–1956 közötti évek történetírói alkotásai lépten-nyomon telve vannak ilyen idézetekkel. Az igazi baj persze elsősorban nem ez volt, hanem az, hogy számos színvonaltalan, a szakszerűséget nélkülöző munka jelent meg, s természetesen sokszor nyakatekert, a történelmi valóságon erőszakot tévő koncepciók.

Ugyanakkor kétségtelenül jelentős eredmények születtek, sok új kutatás látott napvilágot. Megváltoztak sok szempontból a történelmi kutatás feltételei. 1945 olyan hatalmas változás a magyar nép életében, amely egyszerre történelemmé minősítette a közelmúltat, a félmúltat. „Személyi problémáktól” eltekintve, amelyek annak következtében jelentkeztek, hogy az emberek éltek to-

vábra, szinte minden, ami 1945 előtt volt, elmúlt és visszahozhatatlan múlttá változott. A régi uralkodó osztályok és rétegek helyzete megrendült. A földreform szétverte a nagybirtokos rétegek anyagi bázisát, levéltárai és irattárai a történelmi kutatás közkincsévé váltak. A gyárak, a nagy és a középipar államosítása felszámolta a burzsoázia és a középpolgárság anyagi bázisát. Az egyházi iskolák államosítása, az állam és az egyház szétválasztása e téren teremtett új helyzetet. Így rendkívüli helyzet állt elő: a magyar történetírás számára az egész 1945 előtti *kortörténeti szakasz* olyan mértékig kutathatóvá vált, mint soha azelőtt (s több ok miatt azóta sem). Megnyíltak a minisztériumok levéltárai, kutathatóvá váltak a miniszterelnökök bizalmas iratai, a nagybirtokosok és a gyárak irattárai levéltárba kerültek. Rendkívüli módon kiszélesedett a kutatás lehetősége. (A helyzet érzékeltetése kedvéért mondjuk itt el, hogy az 1960-as évek második felében például Kerekes Lajos, a magyar követi jelentések alapján jobb áttekintéssel rendelkezett a két világháború közötti osztrák köztársaság történetéről, mint maguk az osztrák történetírók, hiszen Magyarországon a Külügyminisztérium irattára kutatható volt, míg Ausztriában a korszak levéltári anyaga még egyáltalában nem.)

Ezek a folyamatok elsősorban a két világháború közötti időszakot és a második világháború évcit érintették, de hatással voltak az első világháborút megelőző évtizedek levéltári forrásainak kutathatóságára is. 1945 előtt az 1867 utáni évtizedek történetére vonatkozó levéltári forrásokat nem lehetett kutatni. Most ez az akadály leomlott. Így hirtelen egy évszázad története kerülhetett más megvilágításba, az egész 1848–49 utáni évszázad történetének levéltári forrásai kutathatóakká lettek.

A következmény a kutatás belső arányainak, hangsúlyainak radikális eltolódása lett. Igaz, nem kizárólag a levéltári kutatás lehetőségeinek a kiszélesedése következett. Az az igény, hogy a párt politikáját közvetlenül támogatni kell, elsősorban és a legegyszerűbben a legújabbkori történeti kutatások segítségével volt megoldható. A figyelem tehát mindinkább az új-, de elsősorban a legújabbkori történelmi kutatások felé fordult, a legnagyobb támogatást az ilyen kutatások kapták. Pénz, kiadási lehetőség, álláshely elsősorban erre a területre irányult. Hirtelen megnőtt tehát az új- és legújabbkori történelemmel foglalkozó kutatók száma, a publikációk mennyisége. Hozzájárult ehhez, hogy a vonatkozó források tanulmányozásához nem volt szükség idegen nyelvek ismeretére, s olyan speciális tanulmányokra, amelyek a középkori oklevelek feldolgozásához elengedhetetlenek voltak. A középkoroktatás színvonalának jelentős süllyedése nyomán, ami az 1948. évi iskolareform kapcsán következett be, a latin, valamint a történelem tananyaga amúgy is kiszorulóban volt az oktatásból, s ez a következő évek során a gimnáziumokból kikerülő egyetemi hallgató-jelöltek tárgyi tudásának csökkenését hozta magával. Az értelmiséget „felfrissítendő”, tucatjával kerültek ún. „szakérettségisek” az egyetemekre. Ezzel kezdetét vette egy folyamat, amelynek eredménye majdnem négy évtized után az lett, hogy erősen lecsökkent a középkor iránti érdeklődés, a középkor kutatása háttérbe szorult. Hozzájárult ehhez az is, hogy a marxista kutatások megindulásának éveiben a „polgári” történettudomány több ágát feudális maradványnak, a klerikális reakció közvetlen

hatásának tekintették. Nemcsak az egyháztörténetet és önálló ágait, de a genealógiát, a heraldikát, s más segédtudományokat is.

A legújabb kor kutatása intézményes következményekkel járt. Az utolsó évtizedek történetén belül külön kellett kezelni a munkásmozgalom, a különféle munkáspártok történetét. Tekintettel arra, hogy ezeknek a témáknak a kutatása politikailag különösen kényesnek bizonyult, a párt teljes mértékben a maga hatáskörébe vonta ezeknek a témáknak, s szinte minden kapcsolódásuknak a kutatását. 1950-ben létrehozták a Munkásmozgalmi Intézetet (1956 után Párttörténeti Intézet), ahová megbízható kádereket küldtek a munkásmozgalom kényes kérdéseinek kutatására, akik megkülönböztetett helyzetben voltak (jobb fizetés, kedvezőbb kutatási lehetőségek), természetesen sokkal hatékonyabb ellenőrzés alatt, mint az amúgy sem laza tudományos cenzúra mindennapos ellenőrzése. Az intézet archívumában hatalmas tömegű forrásanyagot halmoztak fel. Nem csupán új, addig levéltárakba nem került munkásmozgalmi forrásokat gyűjtöttek itt össze (például egyes személyek levelezését, emlékezéseket, stb.), hanem sajnos szétörték a levéltárakban addig érvényesülő rendet, s az Országos Levéltárból, valamint más levéltári gyűjteményekből kiemelték a munkásmozgalommal, a munkáspártokkal kapcsolatos állagokat (egész iratsorozatokot, például a Belügyminisztériumból, meg más intézmények, hivatalok levéltáraiból), s ezeket a Munkásmozgalmi Intézet archívumában helyezték el. Ezzel ezt a forrásanyagot hosszú éveken át gyakorlatilag csak a párt megbízható történetírói kutathatták, majd amikor az 1960-as évektől kezdve — legalább részben — mások számára is hozzáférhetővé vált, csak külön engedélyek alapján lehetett használni. A munkásmozgalom és a vele összefüggő kérdések kutatása tehát a többi történetíró számára tabuvá vált. A párt ezen a területen korlátlanul érvényesítette a maga szempontjait. 1956-ig a munkásmozgalom történetének balos meghamisítása, a szektás-dogmatikus történetfelfogás érvényesítése ezen a területen totális volt. Hogy egy szélsőséges példát említsünk, 1956 előtt a Magyar Tanácsköztársaság történetét úgy dolgozták fel, hogy a munkákból Kun Bélával az élen a legtöbb olyan személy nevét (pl. a szociáldemokrata vezetőket) kihagyták, akinek a tevékenysége nem felelt meg a párt 1945 utáni érdekeinek, s a tanácsköztársaság „vezérévé” — a tények ellenére — Rákosi Mátyást kiáltották ki. Hasonlóképpen kiiktatták Kun és mások tevékenységét az 1919 utáni évek párttörténetéből is.

Talán itt említhetjük meg azt az egész történettudományra kiható intézményes átalakulást, amelyet a levéltári munka megújítása, részben átszervezése jelentett. Már 1945-tel megkezdődött ez, hiszen a háború után a földreform nyomán óriási tömegű iratanyag került az Országos Levéltárba és a megyei levéltárakba, a családi levéltárak begyűjtése révén, majd 1948 után az államosítással. A levéltárak munkáját radikálisan modernizálták, az alapleltárak, majd később a fondjegyzékek felfektetésével (de az iratanyag eredeti kialakulási rendjét érintetlenül hagyva). A kutatómunka lehetőségeit ezzel számottevően megkönnyítették. A levéltári munka ilyen kibővítése a kutatás érdekében rengeteg időt takarít meg maguknak a kutatóknak. Az 1940–60-as évek ezirányú munkája a levéltárakban mindmáig felbecsülhetetlen segítség az egész magyar történettudomány számára.

A fordulat évével az egész történetírásban hirtelen szemléletváltást hajtottak végre. A marxista álláspont igen dogmatikus, szélsőségesen balos felfogása kerekedett felül, heves vitákat kiváltva akkor, ha valaki a legkisebb mértékben eltért a kötelező normáktól. Az osztályharc bizonyítása került a történetfelfogás előterébe, erre igen nagy hangsúlyt helyeztek. A középkorban a népi ellenállás, a parasztfelkelések különféle formáinak kutatása, 1437, 1514, a 16–18. század, majd 1831, 1848–49 paraszti mozgalmi többnyire külön tanulmányköteteket kaptak. Ugyanilyen fontosak voltak a városi ún. plebejus megmozdulások, meg a városok és a feudális uralkodó osztály közötti küzdelmek, a városi céhek küzdelmei a patríciusok ellen, stb. Minden tekintetben az osztályharc bizonyítása volt a feladat és a cél, az ilyen mozgalmak jelentőségét erősen felnagyították.

Az uralkodó rétegek, a nagybirtokos arisztokrácia, a nemesség, az egyház az elnyomókkal lettek egyenlők. A feudalizmus kialakulásának időszaka után tehát ezek egyértelműen elnyomókká, mégpedig a fejlődés gátlóivá váltak. Tekintettel a nemesség ilyen beállítására, a 15. század végétől kezdődően a feudális uralkodó rétegek részvételét a „függetlenségi harcokban” olyképpen kellett enyhíteni, hogy igyekeztek kimutatni, ezekben a főszerepet a paraszti rétegek, a népi elemek játszották. E harcok addig győzedelmeskedtek, amíg a „nemzeti egység” érvényesült, s azért buktak el, mert a nemesség — önző módon — osztályérdekeit a nemzeti függetlenség szempontjai fölé helyezte. Ugyanez a séma érvényesült a reformkor és 1848–49 megítélésénél, csupán azzal a különbséggel, hogy a nemesség reformpárti részének szánták a hiányzó polgárság szerepét a polgári átalakulás előkészítésében és magában a forradalomban.

Vitathatatlán, hogy számos új, olykor megtermékenyítő szempontot is hoztak az 1948 utáni évek a magyar történetírásba. A gazdaság- és a társadalomtörténet általában előtérbe került. Megindult a kora középkori magyar társadalom széles körű elemzése, melynek első eredményei csak 1956 után láttak napvilágot. A 14–15. századi magyar városfejlődés fővonalai ugyanúgy körvonalazódtak a kutatás során (Szűcs Jenő, 1955), mint a korabeli mezőgazdaság és a parasztság társadalmi szerkezete, a parasztság és nemesség viszonyrendszere, az egységes jobbágyság kialakulásának folyamata. A 16–17. századi magyar fejlődésben a protestáns egyházak és a társadalmi fejlődés, az önálló Erdély szerepe, jelentősége a nemzeti abszolutizmus kibontakoztatásában, a népi kuruc mozgalmak törekvései, II. Rákóczi Ferenc nemzeti abszolutizmusának kérdései kerültek a kutatás előterébe. A 18. században az ország betelepítése, a parasztság osztályharcos küzdelmei, a felvilágosult abszolutizmus politikája Magyarországon. A nemesi mozgalom értékelésében erősebb hangsúlyt kaptak a társadalmi kérdések, a nemesi érdekek védelmének elítélése. A 19. század első felében általában a haladó nemesi reformmozgalom került előtérbe, s azon belül a radikálisabb megoldások. Széchenyi korábbi előkelő helyét Kossuth foglalta el, s vele a gazdasági és társadalmi jelenségek mellett a nemzeti függetlenség kérdései kerültek a vizsgálódások középpontjába. 1848–49-ben Kossuth mellett és részben vele szemben a radikálisabb megoldások iránt nőtt meg a történetírás érdeklődése.

A kapitalizmus korában, az abszolutizmus idején, a paraszti és munkás-

mozgalom kérdései felé fordult a figyelem. 1867 után is Kossuth politikájának védelmét képviselte történetírásunk. A munkásmozgalmak, a paraszti, elsősorban szegényparaszti agrárproletár mozgalmak kérdései, a szociáldemokrácia „árulása”, a baloldali áramlatok a munkásmozgalmon belül — mindez igen nagy hangsúlyt kapott a kutatásban. A forradalmak vizsgálatánál előtérbe került a polgári elemek „árulása”, a kommunista párt szerepének túlértékelése, a történetírás sokszor a tények elhallgatásától sem riadt vissza. A két világháború közötti korszak egyértelmű, egészében fasiszta beállítása, a második világháború alatti politika minden tekintetben elítélő ábrázolása ezek után szinte természetes volt.

Bár szorgalmazták, nagyon nehéz feladat volt az 1945 utáni évek történetének feltárása. Kutatásról nem lehet beszélni, valamiféle ömlengő magyar párttörténet, a kommunista párt politikájának igazolása, az átalakulás belső erőkre történő visszavezetése volt a jellemző.

Mindez még dióhéjnak sem tekinthető összefoglalás, de nincs több terünk a részletezésre. Ki kell emelnünk a történetírás fejlődéséből néhány jellegzetes pontot, amelyeknek bemutatása jól ábrázolja a történetírás korabeli szerepét, helyét, feladatait és eredményeit.

Régóta vitatott pontja a magyar történetírásnak az őstörténet, ezen belül a magyarság eredete és őshazája. Ezen a területen az 1950–60-as évek egyik kimagasló történetírói egyénisége, Molnár Erik, aki még 1942-ben megjelentette a témára vonatkozó korai tanulmányait, 1953-ban azok kiszélesítésével új kötettel jelentkezett. A tanulmány komoly vitát kavart, mert a szerző ismét felelevenítette a török népcsaládhoz tartozás és a belső-ázsiai eredet kérdését. A vitában ugyan a finnugor eredet hívei kerekedtek felül, Molnár Erik munkája, amely elsősorban az utolsó évtizedek régészeti eredményeire épített, azonban jelezte, hogy még számos olyan terület mutatkozik, amelyeken a további kutatások számára tér nyílik.

Ugyancsak Molnár Erik nevéhez fűződik a feudalizmus kori magyar társadalomtörténet fontos kérdései körül kirobbant vita. Molnár 1945 előtti, álnéven publikált kutatási eredményeit jelentősen kiszélesítve, bevonva az utolsó évtizedek kutatásait, újból megjelentette. A magyar társadalom története az Árpád-korig című kötete még 1945-ben, folytatása A magyar társadalom története az Árpád-kortól Mohácsig címen pedig 1949-ben látott napvilágot. Mindkét kötetben a szerző a marxista történetfelfogást kísérelte meg érvényesíteni a magyar feudalizmus első évszázadain. A kétségtelenül gondolatgazdag, sok eredeti nézetet tükröző kötetek körül 1949 táján széles körű vita robbant ki, elsősorban azért, mert a szerző megállapításainak egy része nem esett egybe a szovjet történetírás eredményeivel, önállóságot mutatott egyes társadalmi formák meghatározása terén, s több konkrét eredménye eltért a szovjet eredményektől. Molnár kutatásain tulajdonképpen ugyanaz a szemléletmód jelentkezett, mint annak idején a szovjet történetírásban az 1920-as évek elején, amikor Pokrovszkij kísérelte meg a szembefordulást a hagyományos, orosz nacionalista történet szemlélettel. Molnár hasonlóképpen szembefordult a magyar történeti hagyományok egy részével, s ugyanúgy az osztályharc szempontjait érvényesítette, mint annakidején Pokrovszkij. A vita során azután felülkerekedtek azok a történetírók, akik vitatták

Molnár álláspontját, bár kötetének egyes megfogalmazásai mély nyomokat hagytak a feudalizmus kérdéseivel foglalkozó 1956 utáni irodalomban.

Az 1949 utáni évek egyik új jelensége volt a történetírói munkaközösségek létrehozása. A Történettudományi Intézet több munkaközössége a parasztság történetét kutatta. A parasztság 14. századi történetének fontosabb kérdéseit taglalta a Székely György vezetésével működő munkaközösség. Az eredményeket tanulmánykötetben tették közzé 1953-ban. A parasztság 18. századi történetének főbb kérdéseit egy másik munkaközösség tárta fel, amely Spira György szerkesztésében 1952-ben jelentette meg eredményeit. Már az 1848. évi jobbagyfelszabadítás utáni agrárátalakulás folyamatának paraszti szempontból történő rögzítésére került sor a harmadik tanulmánykötetben, amely az abszolutizmus korának parasztságával foglalkozott (1951), Sándor Pál szerkesztésében. A 19–20. század fordulója gazdasági fejlődésének is egy tanulmánykötet szenteltek, amelyet Pach Zsigmond Pál és Sándor Pál szerkesztett (1956). Mint látható, a magyar agrárfejlődés korábban kevésbé megvilágított fejlődési tendenciáit kísérelték meg rögzíteni mindezek a munkaközösségek. Hasonlóképpen munkaközösség keretében került sor az 1929–33. évi világgazdasági válság magyarországi következményeinek a feltárására Incze Miklós vezetésével (1955).

A parasztság társadalomszerkezetének vizsgálata mellett különösen sok szó esett a parasztság osztályharcáról. Külön tanulmánykötetek, s önálló kisebb írások foglalkoztak a huszitizmus magyarországi hatásával, az 1437. évi parasztfelkeléssel, 1514-gyel, a 16–17. század parasztmegmozdulásaival, a Péro-féle megmozdulással, a Hóra-Closka-Krisán-féle erdélyi parasztlázadással, vagy az 1831. évi kolerafelkeléssel, s természetesen a 19. század végének agrárszocialista mozgalmaival.

A parasztság és az agrárfejlődés vizsgálata átvezet bennünket a gazdaság másik szférájába, az ipar történetének kutatásához. A középkori magyar városfejlődés 14–15. századi szakaszának fontos kérdéseit vetette fel Szűcs Jenő monográfiája (1955). A 18. század végétől az 1867-ig terjedő időszak iparosodásának eredményeit tárta fel Mérei Gyula (1951) és Léderer Emma (1952). A kiegyezés utáni évtizedek iparának fejlődéséről Sándor Vilmos írt vaskos kötetet (1954), a századforduló iparfejlődésének jellegzetes vonásait pedig Ránki György és Berend T. Iván közös monográfiája világította meg (1955).

A korszak dogmatikus marxista történetfelfogásának egyik jellegzetes megnyilvánulása volt az a tanulmány, amelyik az eredeti tőkefelhalmozás marxizmus gondolatát kívánta vizsgálni a 16–19. századi Magyarország történetében (1952). Pach Zsigmond Pál arra tett kísérletet, hogy Marx: A tőke című könyve I. kötetének 24. fejezetét alapul véve kövesse nyomon az ott Angliára vonatkozó elemzés alapján, illetve azzal szembeállítva, Magyarország gazdaság- és társadalomtörténetének folyamatait. A munka a folyamat két oldalának egyenlőtlenségeit emelte ki: a parasztság földtől való megfosztásának túlhangsúlyozásával, a zselléresedés kiemeléssel a folyamat egyik oldalának azonos vonásait túlhangsúlyozta, a tőkefelhalmozás viszont a másik oldalon súlyos korlátokba ütközött. Ennek okai között ugyancsak túlhangsúlyozódott az ország „gyarmati

helyzete”. Hasonló törekvések egyébként más „népi demokratikus” országokban is tapasztalhatók voltak, például az NDK-ban. Az eredmény a magyar történetírás számára elfogadhatatlan volt. A korszak viszonyaira azonban korántsem ez a törekvés a legjellemzőbb, hiszen a marxizmus klasszikusainak (vagy a magyar kommunista párt vezetőinek) kijelentéseit a történetírók közül sokan szinte kötelező érvényűen lépten-nyomon idézték, felhasználták koncepcióik bizonyítására, vagy legalábbis azok nyomatékosítására, hanem az, hogy noha a 16–19. század kutatói közül csak kevesen fogadták el ezeket az eredményeket, ezt nyíltan senki sem merte mindaddig elutasítani, amíg maga a szerző nem módosította korábbi nézeteit, előbb 1955-ben, több itthon és külföldön publikált tanulmányban, majd végül újabb könyvében, már évekkel 1956 után (1963).

Egészen más szerepet kapott egy másik munka, Mód Aladár: Négyszáz év, küzdelem az önálló Magyarorszáért című írása. Ennek eredete 1943-ra megy vissza, amikor a szerző érdeklődése az akkori kommunista párt tagjaként népfrontos politikát képviselve fordult a függetlenségi harcok felé, s törekedett haladás és nemzeti függetlenség kérdéseinek összeforrasztására. Ehhez járult a Rákosi által képviselt álláspont, hogy ti. a kommunisták Dózsa, Rákóczi, Petőfi és Kossuth osztályharcos és nemzeti küzdelmeinek jogos örökösei, egyenes folytatói. Mód ezeket a gondolatokat vitte be történelmi áttekintésébe. Az eredmény rendkívül vegyes lett, a „német”-ellenes küzdelmekről az osztályharcos megmozdulásokig mindenre kiterjedt. Ezt az álláspontot dolgozta ki részletesebben és bővebben Mód Aladár 1945-ben, majd 1954-ben az új kutatási eredményeket folyamatosan beillesztve az adott keretbe. A könyv népszerűsítő jelleggel született, tudományos munkává csak a kor viszonyai „avatták”.

A 16–17. század problémái más tekintetben is az érdeklődés homlokterébe kerültek. A robotoltató földesúri gazdálkodás kibontakozása (Makkai, 1954) mellett Erdély 16–17. századi története, Bocskai, Bethlen, s mindezek mellett a protestantizmus (mint a polgári fejlődést elősegítő ideológia) kérdései új megvilágítást nyertek. Az egész két évszázad történetére jellemző azonban, hogy az ún. „függetlenségi” küzdelmek meghatározó, szinte kizárólagos szerepet kaptak, s mellettük csupán Zrínyi Miklós alakjának elmélyültebb ábrázolására nyílt lehetőség.

A 18–19. századot illetően a már említett eredmények mellett kiemelendő a felvilágosult abszolutizmus politikájára vonatkozó kutatássorozat. II. József uralkodásának évtizedét új szempontok szerint értékelt H. Balázs Éva. A magyar jakobinus mozgalom iratait a Fontes-sorozatban jelentették meg, a kétkötetes forráskiadvány 1952-ben látott napvilágot Benda Kálmán gyűjtésében és szerkesztésében, az értékelő kötet pedig 1957-ben. 1848–49 kérdéseit állította a középpontba a Kossuth születésének 100. évfordulóján kiadott kétkötetes Kossuth Emlékkönyv (1952). Az alaphangot természetesen Révai József, a korszak kultúrpolitikájának elsőszámú irányítója adta meg, aki ez időre lényegesen eltért az 1930-as években vallott felfogásától, s ez rányomta bélyegét az egész munkára. Az a tanulmány, amelyik a Batthyány-kormány külpolitikáját elemezte (Hajnal István), nem jelenhetett meg a kötetben, hanem később, önállóan, így az egyetlen,

a kórustól elütő hangot (bújtatott formában) Szekfű Gyula tanulmánya képviselte az öreg Kossuthról.

Az 1867 utáni évtizedekre vonatkozóan jelentős szerepet játszottak azok a dokumentumok, amelyeket a Munkásmozgalmi Intézet többkötetes nagy kiadványsorozatában kezdtek közzétenni (1951–1956). Ezek hézagpótló ismereteket közvetítettek, noha számos alapvető kihagyással, torzítással jelentek meg maguk a dokumentumok, melyeknek válogatása prekoncepcióra épült. Még nagyobb volt azonban a torzítás a 20. század történetével összefüggésben. E téren is voltak bizonyos kezdeményezések. A századforduló történetének fontosabb kérdéseivel, Magyarországnak az Osztrák–Magyar Monarchián belüli helyével, szerepével elsősorban Hanák Péter foglalkozott. Születtek eredmények a két világháború közötti évtizedek történetének feltárása terén, s az 1945 utáni évek történetére nézve. E téren a legfontosabb az a tanulmánykötet, amely a felszabadulás 10. évfordulóján jelent meg, Tanulmányok a magyar népi demokrácia történetéhez címen (1955), Lackó Miklós szerkesztésében, s melyben még Szekfű Gyula is szerepelt egy rövid, de címében sokatmondó írással (*Az értelmiség állása(!)*).

A korabeli magyar történetírás fejlődésének ugyanazok a mérföldkövek a meghatározói, mint magának a magyar történelem alakulásának. Sztálin halála után, már 1953-ban a júliusi kormányprogram alapján megindult az egész koncepció felülvizsgálata. Ezt szolgálta — legalábbis az eredeti szándékot illetően — a Századok kibővített szerkesztő bizottsági ülése 1953 végén, amelynek az volt a feladata, hogy megindítsa a vitát a történetírás egész dogmatikus felfogása felett. A korabeli viszonyokat ismerve az eredmény ugyancsak kétértelmű volt. Magán az ülésen jelentős felszólalások hangzottak el (Kosáry Domokos, Benda Kálmán, Hajnal István, Paulinyi Oszkár, Makkai László, stb.), amelyek tulajdonképpen megindították a továbbgondolás folyamatát. Ugyanakkor mindazok, akik korábban igen dogmatikusan képviselték a párt álláspontját, s káderpolitikáját a történettudományban, megmaradtak funkcióikban, így az eredmény aligha lehetett kétséges. Átmenetileg mégis megélnékültek a kritikai hangok, nagyobb teret kaptak olyan történetírók, akiket korábban háttérbe szorítottak. Színesebb lett a Századok is, 1954 szeptemberében kibővült szerkesztőséggel.

Az 1954. évi „olvadást” 1955-ben fokozatos visszarendződés követte, amelyet azután 1956 februárjában az SZKP 20. kongresszusa, Hruscsov Sztálin politikáját elítélő referátuma (az ún. titkos beszédet Sztálin bűneiről nálunk még nem ismerték) szakított meg. A következő hónapok nyílt küzdelmei a párton belül kihatottak a történetírásra is. 1956 májusában a Petőfi Kör történészvitájában már nyíltan összeütköztek a nézetek, a megújulás, a reform hívei (természetesen szigorúan az „igazi” marxizmus zászlaja alatt) és a konzervatív erők között. A vitáról készült beszámoló, amelyet a Századokban szerettek volna közölni, s amely végül 1957-ben jelent meg, sűrűn módosult a politikai élet felgyorsult üteme következtében.

A valódi változást az 1956 októberi forradalom, s annak leverése hozta meg. Komoly személyi változások történtek. A kultúrpolitika, a tudánypolitika korábbi vezetői (Révai, Andics, stb.) elvesztették hatalmukat, részben évekre

elhagyták az országot. A történettudományban 1956 előtt vezető szerepet játszó személyek közül egyesek elvesztették korábbi funkcióikat, mások szerepe jelentősen felértékelődött (Nemes Dezső). Molnár Erik, aki 1956 előtt miniszterként csak névlegesen volt a Történettudományi Intézet igazgatója, 1956 végén átvette az intézet tényleges vezetését. Voltak, akik súlyos katarzison estek át, szembefordultak önmaguk korábbi tevékenységével és ezért estek ki a tudományos élet irányításából. 1957-től azután megindult a személyi leszámolás, a megingottaknak tekintettek eltávolításával az oktatásból, a fegyelmi vizsgálatok segítségével, elsősorban az egyetemeken, különösen az ELTE Bölcsészkarán és talán jóval nyersebben, de kisebb körre kiterjedve a vidéki egyetemeken, elsősorban Szegeden. 1957 őszén — nem a történettudományban betöltött szerepe miatt — letartóztatták Kosáry Domokost, s 1958-ban négy évi börtönre ítélték. Ezzel az ellenzék legsúlyosabb egyénisége esett ki a tudományos küzdelmekből. (A Történettudományi Intézetből viszont nem távolítottak el senkit sem, legfeljebb vezetői beosztásától fosztották meg. Ezt az intézményt védtek vezetői, elsősorban Molnár Erik. A megtorlás nyilván az egyetemeket tekintette fontosabb terepnek.)

Az 1957–60 közötti éveket erős kötélhúzás jellemezte. Egyszerre volt jelen a párt vezetésében a dogmatikus szárny és a változtatásokra hajlamosaké. Erős balos ideológiai nyomás jelentkezett, ennek következtében került sor például a népi írókkal kapcsolatos vitákra 1958–59-ben. Kielezett viták jellemezték a Századok szerkesztő bizottságának üléseit, ahol egy-egy tanulmány megjelenésének lehetősége olykor csak egyetlen szavazaton múltott.

Érlelődtek azonban a változások. Az MSZMP vezetése fokozatosan levonta az 1956 tapasztalataiból adódó következtetéseket, s központi bizottsági határozatot fogadott el a tudánypolitikáról, melyben kinyilvánította, hogy a tudományos kérdések nem tartoznak pártfórumokra. A kutatás szabadságát hirdették meg tehát, ami persze nem jelentette automatikusan a publikálás szabadságát, noha lassanként javult a helyzet. Mind kevesebb lett a tabu, a korábbi hamisításokat, elhallgatásokat kezdte felváltani a valóság bemutatása, bár mindvégig számolni kellett az öncenzúra következményeivel és a párt- és munkásmozgalmi történetírás régi beidegződéseivel. Különbséget tettek a kiadványok egyes szintjei között. Tudományos folyóiratokban, monográfiákban sokkal szabadabban lehetett publikálni, mint a szélesebb közvéleményhez szóló folyóiratokban, nem is beszélve a tankönyvekről és az alkalmi újságcikkekről. A tankönyv, a tananyag módosult a legnehezebben, a következő évtizedekben a tudományos kutatás és a tankönyvek sok tekintetben elszakadtak egymástól, olykor egyenesen szembe kerültek egymással. A legújabb kutatások főbb tendenciái a tankönyvekben csak az 1970–80-as évek fordulójától kezdve jelentek meg.

A tudományos kutatás szabadságának kimondását sem megvárva indította el az ideológiai változásokat a maga módján Molnár Erik (1894–1966) Logikusan átgondolva 1956 tanulságait jutott arra az eredményre, hogy ideje felülvizsgálni azt a koncepciót, amelyet még az 1958-ban elhunyt Révai József alkotott meg, s amely összekötötte a nemzeti függetlenségért vívott küzdelmeket a haladás eszméjével. Az Akadémia 1960. évi közgyűlésén tartott előadásával meghatározta

az 1960-as évek történetírásának alakulását. A nemzeti kérdés vizsgálatával, a 16–17. századi függetlenségi küzdelmek rendi jellegének kiemelésével (az 1870-es években Pauler Gyula egyébként hasonló álláspontot képviselt), a hamis tudat problematikájának felvetésével olyan vitasorozatot indított el, amelyiknek a révén a magyar történetírás az 1960-as években szinte minden tekintetben megújulhatott. A vitának ugyanis a közvetlen jelentéstartalmán túlmenő értelmezése a fontos. A Molnár Erik előadásával megindult vitasorozat, mely különféle ülés-szakokon éveken át folyt, azzal, hogy a benne résztvevők többé-kevésbé szabadon képviselheték álláspontjukat, tisztítóútként hatott a tudományos életre, az egész történetírásra, s példaértékűnek mutatkozott. Fokozatosan megváltozott nyomában a légkör, lassan elterjedt a felismerés, hogy tudományos kérdésekben több-kevesebb szabadsággal vitakozni lehet.

Az 1950–60-as évek vezető marxista történettudósa, Molnár Erik nem állt meg itt, hanem újabb vitákat provokált. Elsősorban a felvilágosult abszolútizmus problematikája körül az 1960-as évek közepén kirobbant vitára utalunk, amelyek, kapcsolódva a magyar történelem sok vitakérdéséhez, újabb robbanóanyagot nyújtott a megindult vitákhoz. Itt sem a konkrét mondanivaló volt a lényeg, hanem maga a vita, az, hogy a felek önálló nézeteket képviselhetek, egzisztenciális vagy másféle retorziók, következmények nélkül.

Táborok természetesen kialakultak. Az Akadémia Történettudományi Intézete, noha fenntartásokkal, sok egyéni nézettel tarkítva, de Molnár Erik álláspontja mellett tört lándzsát, míg az ellentábort az ELTE Bölcsészkarán működő tudósok alkották, akik Mód Aladár felfogása, nézetei körül tömörültek. Mód megmaradt a hagyományos nemzeti vonalon, így válhatott automatikusan az ellentábor vezetőjévé.

A két szekértábor fokozatosan szilárdult meg, váltak mind merevebbé kifelé, sokszor a tolerancia elemi követelményét figyelmen kívül hagyva. A vitáknak mégis nagy szerepük volt abban, hogy a magyar történetírás az 1960-as években fokozatosan nyitottá vált a Nyugatról és Keletről beáramló új gondolatok előtt. A Molnár provokálta viták a marxista történészek 1956 előtt kötelező egységét megosztották, az általános helyzet is kedvezett a plurális megoldásoknak. A magyar történettudomány fokozatosan „visszaépült” a nemzetközi tudományos életbe. Már 1955-ben magyar delegáció vett részt a római nemzetközi történész kongresszuson, 1956 után pedig a nemzetközi fórumokon (nemzetközi történész-kongresszusok, nemzetközi gazdaságtörténeti kongresszusok, stb.) rendre megjelent, s mind nagyobb mértékben vállalt szerepet a magyar történetírás. A változások fontos jele volt olyan új publikációs fórumok létrejötte is, amelyek nem az Akadémia Társadalomtudományi Osztályának égisze alatt működtek, így például az Agrártörténeti Szemle az Akadémia Agrártudományi Osztályának folyóirataként jelent meg, majd a technikatörténeti kutatásoknak nyújtott otthont a természettudományi egyesületek és intézmények áldozatkészsége és a Technikatörténeti Múzeum. Az 1960-as évektől gyorsan fejlődő történeti demográfia, szélesebben történeti statisztika művelőinek kutatásait a Központi Statisztikai Hivatal pártfogolta, s biztosított önálló publikációs fórumot számukra. Az ilyen, s

hasonló plurális megoldások jelezték a tudományban működők számára, hogy — legalábbis elvben — megszűntek a tudományos monopóliumok, lehetőség van a sokszínűsége, az eltérő tudományos álláspontok képviselésére. Komoly szerepet vállalt ebben a folyamatban az MTA Történettudományi Intézete, a legfontosabb történettudományi kutatások szervezésével, gondozásával.

A jótékony következmények hamar megmutatkoztak. Az 1970-es évek során a magyar történetírás ismét sokszínűvé vált, hangos lett a vitáktól, különféle új álláspontok képviselésétől. Számos külföldi irányzat érezte hatását, elsősorban annak következtében, hogy a pártpolitika nem szólt bele közvetlenül a tudományba, s a marxista nézetek mellett megjelenhettek más felfogások is. Különösen az Annales francia folyóirat körül tömörülő történeti iskola néhány munkájának hatása volt kitapintható, bár ezek a hatások — mint a magyar történetírásban mindig — többnyire a felszínen maradtak, hiszen igazában sem a regionális vizsgálatokra törekvés, sem a hosszan tartó folyamatok feltárása nem jellemezte és ma sem jellemzi a magyar történetírást. Annak is fokozott jelentőséget tulajdoníthatunk, hogy szabadabbá vált a vita arról, mit jelent a marxista történetfelfogás. Ennek értelmezése terén legalább akkora relatív szabadság uralkodott, mint az egyéb irányzatok hatásainak jelentkezése, azok szabad beáramlása terén.

Az 1960-as évek közepétől fokozatosan tért hódítottak az új nézetek, sok tekintetben megváltozott a korábbi rendkívül merevvé formált történeti kép. Az adott terjedelmi keretek között az elmúlt negyedszázad minden eredményét felsorolni lehetetlen, itt csak arra tehetünk kísérletet, hogy összefoglaljuk a fontosabb törekvéseket, s egyúttal utaljunk azokra a problémákra, amelyek terén sok javítanivaló halmozódott fel.

Mindenekelőtt azt emeljük ki, hogy *viták* keletkeztek tudományos kérdésekben, s ezzel számos tabu omlott össze. Sok történeti témában bontakoztak ki ilyen viták, több, korábban inkább személyi okokból kánoni rangra emelkedett nézet vált fokozatosan vitathatóvá. A külső kényszer megszűnése, nyomában a vitaszellemben feltámadása és megizmosodása, a forrásfeltárás igénye hosszú távon jótékonyan hatott a történetírás fejlődésére. Mind a magyar őstörténet, mind az Árpád-kor, általában a középkor kutatása megélnéült. Ez a megélnéülés hullámokban jelentkezett, ami egyébként általában jellemzi történetírásunk fejlődését. Az 1960-as években, a 70-es évek elején annyira lecsökken a középkori kutatók száma, hogy már-már kihalással fenyegetett. Ezt felismerve, sikeres erőfeszítések történtek a kutatások élénkítésére, a kutatók létszámának növelésére. Ez olyannyira sikeres volt, hogy ma már a középkori kutatások terén a budapesti mellett egy szegedi iskola működéséről szólhatunk. Megkezdődött több régi adósság rendezése, így megindult az Árpád-kor történeti földrajzának összeállítás, és folytatódott a jóval korábban az Anjouknál megszakadt oklevélkiadás a Zsigmondkori oklevéltár sorozatával. Vontatottan tehát, de komoly lépések történtek. Mindezt megszilárdította, hogy az Akadémia keretében a Történettudományi Bizottságon belül külön munkabizottságot hoztak létre már több mint egy évtizede a középkor néhány kérdésének tanulmányozására.

A 16–19. század történetét az elmúlt évtizedek során sikerült megszabadítani a függetlenségi küzdelmek és Magyarország osztrák gyarmatként történő egyoldalú beállításától. A 16–17. század harcai az abszolút hatalom és a rendek között, az egyházak szerepének tisztázása, a nemzeti abszolutizmus létrehozására irányuló törekvések, majd azok bukása, a földesúri hatalom megerősödése a jobbágyság felett, az erdélyi fejedelemség szerepe a korszak magyar történetében, a sajátos erdélyi társadalomfejlődés problematikája azok a kérdések, amelyek az utóbbi évtizedek kutatásai nyomán részletesebb megvilágítást nyertek. A 18. században, elsősorban a felvilágosult abszolutizmus társadalmi és gazdasági politikája, a rendek törekvései, a magyar gazdaság fejlődése, a korszak művelődésének körülményei, a magyar jakobinus mozgalom történeti helye, szerepe és Martinovics problematikus személyisége állt az érdeklődés előterében.

Teljesen átalakult a reformkor és az 1848–49-es forradalom és szabadságharcról kialakult kép. A reformkori politikai irányzatok árnyaltabb körülhatárolása, a reformellenzék erőviszonyainak felvázolása, Kossuth történelmi szerepe, 1848–49-ben a magyar kül- és belpolitikai törekvések, a Batthyány-kormány bel- és külpolitikája, magának Batthyány miniszterelnöknek a működése, személyes politikai törekvései, a Görgei–Kossuth-ellentét reális ábrázolása, megtisztítása az árulás problematikájától, a függetlenségi küzdelem beágyazása a nemzetközi politikai viszonyba, a honvéd tisztikar összetételének vizsgálata, a radikális ifjúság szerepének reális, a korábbi túlzásoktól mentes bemutatása a legfontosabb eredménye. A Fontes-sorozatban korábban megindult vállalkozás a Kossuth-iratok kiadására egy időben meggyorsult, majd Barta István, a vállalkozás anyaggyűjtője és szerkesztője halála után lelassult, újabban azonban fiatal erők bevonásával ismét élénkülően van.

Az 1849 utáni évtizedek vizsgálata nem választható el attól a vitától, amely az Osztrák–Magyar Monarchia történelmi szerepének megítélése körül az utóbbi évtizedekben kibontakozott. Ebben az önállóság, nemzeti függetlenség, illetve a Monarchián keresztül az európai betagolódás problémái játszottak elsősorban szerepet. A viták során sikerült kiiktatni a magyar történetírásból azt az álláspontot, amely Magyarországot Ausztria gyarmatának, jobb esetben félgymarmatának tekintette. Egyesek inkább a nemzeti függetlenséget, illetve annak hiányát, mások viszont a Monarchiához tartozás révén az európai gazdasági folyamatokhoz csatlakozást emelik ki. A vita árnyékában számos jelentős kutatás bontakozott ki, részben a politika, a társadalom, a kultúra fejlődésével összefüggésben. A kutatások új fényben mutatják a századforduló magyar gazdaságát és társadalmát éppúgy, mint a politikai rendszert, a polgári radikális és szociáldemokrata törekvéseket és más kérdéseket. Az első világháború kapcsán, a magyar részvétel, általában a háború alatti kormányzati politika fontos kérdései merültek fel.

Talán a legnagyobb változás az 1918–19-es forradalmak, a rákövetkező ellenforradalmi rendszer és a második világháború időszakának értelmezésében, feldolgozásában mutatkozik meg. Korábban nem, vagy alig, de mindenképpen torzítottan ábrázolt kérdéseket vizsgáltak újra. A polgári forradalom és a Tanácsköztársaság története a korábbinál sokkal árnyaltabb, sokrétűbb megvilágítást kapott, több 1956

előtt nem kutatható téma sokoldalú elemzésben részesült. Sokkal realisabb számos olyan személy, s ennek következtében a forradalmak egészének története, akikről 1956 előtt szólni sem lehetett. Realisabb megítélést kapott az 1920–30-as évek politikája. Régebbi beidegződések nyomán hosszú ideig volt vita a politikai rendszer jellegének kérdéséről, annak fasiszta voltáról. Ennek során a résztvevők többsége elutasította a fasiszta jelzőt. A jelzős minősítés helyett mindinkább a rendszer szerkezetéből és működéséből tudtak levonni következtetéseket. A középrétegek történelmi szerepének vizsgálata új problémákat vetett fel, a társadalom- és a politikatörténet viszonylatában egyaránt. A háború felé sodródó ország külpolitikai céljainak, a revízió kérdésének, a második világháború idejére visszakerült területeken a kormányzati politika célkitűzéseinek, végrehajtásának kérdései iránt nőtt meg az érdeklődés. A magyar külpolitika háború alatti vizsgálatára külön munkabizottság alakult az 1950-es évek végén a Történettudományi Intézetben, s a napfényre hozott dokumentumok nyomán sokkal árnyaltabbá vált az egyes kormányok külpolitikája. Megindult a nyilas uralom történetének feltárása is.

Annak ellenére, hogy az 1945 utáni időszak történetében érvényesültek a leginkább különféle politikai szempontok, az elmúlt évtizedekben itt is előrelépés történt. Természetesen alapvető forrásanyagokhoz továbbra sem lehetett hozzájutni, az egész kutatást befolyásolta 1956 megítélésének kérdése, amely súlyos politikai koloncként nehezedett a korszak kutatására, mégis egészében sok minden napvilágot látott, különösen az 1956 előtti évtized történetére vonatkozóan, s a fontosabb publikációkban található egyfajta objektivitásra vagy legalábbis tényyszerűsége törekvés.

Módosult a változatlanul a párt saját kezelésében maradt munkásmozgalmi kutatás. A Párttörténeti Intézet monopóliuma némileg oldódott ugyan, de az alapvető kérdések változatlanul azoknak a kutatóknak a kezében voltak, akik ennek az intézménynek a keretében működtek. Ugyanakkor idővel ide is betörték az új idők szelei. Megkezdődtek a viták, részben oldódott a korábbi merevség. Mégis kétségtelen, hogy itt nem csak az 1956 előtti évek felfogása maradt jóval tovább érvényben, mint más témáknál, hanem olyan módszerek is, amelyek más területeken nem érvényesültek. Előfordulhatott olykor, hogy elfogadott, sőt ki-nyomatott munkákat nem engedtek forgalomba kerülni, vagy csak zárt terjesztésben. A Borsányi György által készített Kun Béla biográfiát (1979) pl. kivonták a forgalomból —, olyan helyzet, ami a történetírás más területeire már régóta nem volt jellemző.

Bizonyos kutatási irányokat, módszereket külön kell kiemelni, mert ezek nagymértékben befolyásolták az utolsó évtizedek fejlődését. Mindenekelőtt a gazdaságtörténet-írás kibontakozása és sokoldalú eredményei említendők. Az 1956 után kibontakozó kutatásokat mindjárt egy jelentős vita nyitotta meg a nomád gazdálkodás kérdéseiről, arról, milyen mértékben ismerte a magyarság a földművelést. Az utóbbi évtizedek egyik legsikeresebb kutatói irányzata a gazdaságtörténet sokoldalú és sokirányú kifejlődése, amit a Nemzetközi Gazdaságtörténeti Társaság azzal ismert el, hogy 1982-ben Budapesten tartotta világkongresszusát. A mezőgazdaság fejlődése, a földművelési rendszerek fejlődé-

sének feltárása éppúgy jelen van ezekben a kutatásokban, mint az ipar és a kereskedelem történetének különböző szakaszait feltáró kutatássorozatok. Külön említést érdemelnek a 16–18. század mezőgazdaságára és az ipar kapitalistakori fejlődésére irányuló kutatói törekvések. Az eredeti tőkefelhalmozás érvényesülésének bizonyításával felhagyott a történetírás, helyét az „elkanyarodás” elmélete váltotta fel. Eszerint a 15. század második feléig az agrárfejlődés nagyjából a nyugat-európai úton haladt. A 15–16. század fordulójától azonban a kelet-európai agrárfejlődés, s ezen belül a magyar is más útra tért, mint a nyugat-európai. Itt a paraszti robotmunkán alapuló földesúri önkezelésű gazdaságok fejlődése lett meghatározó, ennek minden következményével. A kérdés körül kialakult viták sokágúak és termékenyek voltak. Egészen odáig jutottak, hogy az 1970-es évek első felében felmerült újból a régi gondolat, hogy ti. nincs szó a kelet-európai fejlődés elkanyarodásáról, hanem sokkal inkább egy kezdettől fogva eltérő, önálló fejlődésről, amelyben fokozatosan jutnak érvényre a nyugat-európai fejlődés elemei. A nyugat-európai fejlődési út mellett kirajzolódott a kelet-európai, sőt egy a kettő közötti (vagy másképpen közép-európai) fejlődési változat is.

A kapitalista korszak iparfejlődésének egészét ugyancsak feltárták az elmúlt évtizedek kutatásai. Kezdetben a kutatás számára elérhetővé vált új levéltári források alapján indult meg a vizsgálódás, amelyet azután kiszélesítettek és az európai fejlődésbe illesztettek azok az elemzések, amelyek azt vizsgálták, milyen helyet tölt be az európai fejlődésben a magyarországi iparosodás. A vizsgálatokat adatokban bővítették a Magyar Történelmi Társulat által pártfogolt üzemtörténetek, egy-egy gyár történetének a feltárása. A magyarországi eredményeket felhasználva kerülhetett sor a kutatások kiszélesítésére, a közép- és kelet-európai régió iparosodása saját vonásainak felvázolására. Ezek a kutatások nemzetközi figyelmet keltettek a magyar történetírás idevágó eredményeit az újabb európai gazdaságtörténeti összefoglalásokban is megtalálhatjuk.

Ugyanilyen jelentősek az önálló *agrártörténeti* kutatások, 1956 után új folyóirat indult, az Agrártörténeti Szemle, amely köré tömörülve nagymértékben kiszélesedtek a vizsgálatok. Az MTA Agrártudományi Osztálya 1963–1980 között önálló agrártörténeti kutatóhelyet tartott fenn, amely a Mezőgazdasági Múzeum kutatóival és az agrártudomány felől a történetíráshoz közeledő szakemberek segítségével közös, sokágú kutatást kezdeményezett. A Mezőgazdasági Múzeum adta ki a Nemzetközi Agrártörténeti Bibliográfiát, s a folyóirat körül olyan kutatások alakultak ki, amelyek igyekeztek hasznosítani nemcsak a történetírás eszközeit, módszereit, hanem a néprajz, a régészet, a településtörténet és településföldrajz, az agrártudomány és más társtudományok vívmányait is. A különféle tudományágak összeötvözésének eredményeit nyújtják egy magyar agrártörténeti összefoglaló elkészült részei, az Agrártörténeti Tanulmányok keretében. Utóbb kísérlet történt arra, hogy a magyar agrárfejlődést az európai fejlődés egészében regionálisan elhelyezzük. Hasonlóképpen jelentős törekvés mutatkozott az 1945 utáni agrárfejlődés üzemi szinten történő vizsgálatára, s ezek alapján az agrárfejlődés fő vonásainak rögzítésére. Ezek a kutatások a „szocialista országokban” egyedülálló objektivitással rögzítették a fejlődés szakaszait, prob-

lémáit, azokat a gazdasági és társadalmi kérdéseket, amelyek az elmúlt évtizedekben az agrárszektorra jellemezték. Nem véletlen, hogy több mint két évtizeden át Magyarország az agrártörténeti kutatások egyik európai központja lehetett.

Az 1956 utáni évtizedekben jelentősen kiszélesedtek és elmélyültek a hazai feudális magyar társadalommal összefüggő vizsgálatok, új vonásokat mutatott ki a kutatás az egységes jobbágyság kialakulásának folyamatában. Módosult a feudális előkelők, elsősorban a 14–15. századi bárók korábbi képe s a városi társadalomról, a városi és mezővárosi fejlődés összefüggéseiről kialakított álláspont. Jelentősen átalakult az egész magyar társadalomtörténet, mégis talán a legalaposabban a 19–20. századi magyar társadalomra vonatkozó ismeretek bővültek. Az új kutatások nyomán a 19–20. század fordulójának kisvárosi társadalmára éppúgy megvilágítást nyert, mint a paraszti társadalom átformálódása a 19. század második és a 20. század első felében. Új módszerek jelentek meg a társadalomtörténeti kutatások terén, amelyek elősegítették az új eredmények létrejöttét.

A történettudomány társtudományainak eredményei közül kiemeljük a magyar *turkológia* új iskoláját. Fekete Lajos és tanítványai a magyar török kor kutatásában számos új eredményt mutatnak fel. Maga Fekete Lajos a szijákát írásról szóló monográfiájával megnyitotta az utat azok számára, akik a török kori török nyelvű gazdaságtörténeti iratanyagot kívánták kutatni. Tanítványai közül többen a 16–17. század gazdaság-, népesedés- és társadalomtörténetének kutatásához járultak hozzá.

Ugyanitt kell megemlíteni a *néprajz* „történeti” iskolájának Tálasi István körül kialakult csoportját. Tanítványai a történeti forrásokat is bevonják a néprajzi kutatásokba, s ezzel a két tudomány számára közös területeket tárnak fel.

A történetírás új eljárásai közül, amelyek az utóbbi évtizedekben jelentkeztek, a kvantitatív módszer az, amelyik nyomot hagyott a magyar történetíráson. Igaz, szerepe még nem tekinthető lezártnak, mégis elmondható, hogy néhány kutatóknál eddig nem aratott jelentősebb sikert. Szintén csupán a divat szintjén érvényesült az Annales-iskola hatása. A francia kutatók egyes konkrét vizsgálatainak eredményeit ugyan átvette történetírásunk, de eddig nem akadt olyan történetíró, aki monografikus szinten vállalkozott volna akár egy az Annales-iskola szellemében készülő regionális vizsgálatra, tehát egy történeti régió sokoldalú gazdaság-, társadalom-, politikai- és kultúrtörténeti feltárására, akár hosszú trendek, több évszázadon át tartó tendenciák elemzésére. A módszerek terén sajnos a hagyományos eljárások vannak használatban, a maguk meg lehetőségen megkopott teljesítőképeségével.

Még egy, ellentmondásosságában is végeredményben kedvező folyamatról kell számot adni az utolsó évtizedek történetírásáról szólva, s ez a helytörténetírás kibontakozása. 1956 után a megyék, városok, olykor egyes települések lehetőséget kaptak önálló kulturális költségvetés létrehozására. A megyei, városi kulturális intézmények (múzeumok, levéltárak, iskolák, stb.) megyei, illetve városi kezelésbe kerültek. Sorra-rendre megjelentek ezek évkönyvei, s egyéb önálló kiadványai. Nagytömegű helytörténeti publikáció látott napvilágot, számos nagyváros, város, község íratta meg a maga történetét. Ezek a kiadványok jelentősen gyarapították a történetírás lehetőségeit, sokszor forrásközlések kiadásával,

s a nem csupán a helytörténetírásban. Számos történetíró specializálódott az ilyen kiadványokra, ami kedvező az egész szakma számára, mind több történetíró kapott így publikációs lehetőséget. Hatalmas tömegű kutatás történt, rengeteg új információ, adat került napfényre, ami feltétlenül gyarapította a magyar történelemről egészében kialakult képet. A másik oldalon viszont kísért a dilettantizmus, ez a helytörténeti tevékenység többnyire azonos minták alapján, szinte egy kaptafára történt, sokszor már gépiessé vált. A kutatók a helytörténetírás keretei között is az országos fejlődés periodizációjának keretében vizsgálják témáikat, s így az egyes települések sajátos fejlődési tendenciái feloldódnak az országos keretekben, anélkül, hogy lehetővé tennék éppen azt, ami a feladatuk lenne, az országos fejlődés árnyaltabbá tételét. A modern időszakok pedig sokkal erőteljesebben megszenvedték a pártszervek ideológiai–politikai nyomását, aminek következtében túlteng ezekben a munkákban a munkásmozgalom, s sokszor sablonossá vált a történelmi folyamat bemutatása.

A történetiszemléletben bekövetkezett változásokat, az 1956 utáni két-három évtized során felszínre hozott új eredményeket kívánja a nagyközönség körében népszerűsíteni az az új nagy összefoglaló vállalkozás, amelyik az MTA Történettudományi Intézetének gondozásában indult meg, a Magyarország története 10 kötetben sorozat. Az egész sorozat főszerkesztője és az egyes kötetek főszerkesztői széles munkatársi gárda bevonásával törekedtek arra, hogy minden szakterületen a legjobb erőket vonulassák fel. Az 1970-es évek második felében megindult vállalkozás ugyan még ma sem fejeződött be, az eddig megjelent hét dupla kötet azonban jól reprezentálja az elmúlt évtizedek új kutatási eredményeit és történetírásunk számos új (és persze sok régi) problémáját.

Az utóbbi évek legnagyobb jelentőségű teljesítménye elsősorban azért, mert egyáltalában létrejöhett, az Erdély története (1986) c. háromkötetes, nemzetközi visszhangot kiváltó alkotás volt. A sok szakembert mozgósító vállalkozás jelezte a magyar társadalom érdeklődését a magyar történelemben nagy szerepet játszó Erdély és népei iránt, s azt, hogy a magyar történetírásnak van mondanivalója Erdély történetéről. Az utóbbi évtizedekben fokozatosan kiéleződő magyar–román viszony terén az objektív párbeszéd kialakítását kívánta elősegíteni a vállalkozás, s egyúttal felvenni a harcot a román történetírás nacionalista túlzásaival szemben. Európai fogadtatása jó volt, de nyomában természetesen újból kiéleződött a magyar és a román történetírás közötti vita Erdély történetének egyes kérdéseiről.

Az elmúlt évtizedek történetírásának néhány személyes teljesítményét is ki kell emelni. Magától értetődően csak elhunyt történetírókról szólnunk. Mindenekelőtt azokat kell említenünk, akik már a megelőző évtizedekben is működtek. *Mályusz Elemér* (1898–1989) 1945 előtt is jelentős munkákat mutatott fel. Eltiltása az oktatástól 1945-ben egyenesen predestinálta a további elmélyült kutatásokra. Kevés olyan történetírónk akadt, aki ennyire a hivatásának élt volna. Először a Zsigmond-kori oklevéltár köteteinek szerkesztésével és kiadásával foglalkozott, az oklevelek regesztáit közölve tette közzé a levéltári forrásokat olyképpen, hogy a sztereotip szövegeket elhagyva, csak a lényeges részeket közli

megfelelő magyarázatokkal ellátva, egyébként pedig tartalmi kivonatot adott, de teljességre törekedve. *Pauler Gyula* óta nem volt olyan történetírónk, aki egy korszaknak az okleveles anyagát annyira ismerte volna, mint ő a Zsigmond-kori okleveles anyagot. Az oklevelek publikációjával egyidejűleg foglalkozott a kutatás során felmerülő újabb kérdésekkel, egyéb problémákkal. Írt Hunyadi és Vitéz János politikai kapcsolatáról, a középkori magyar gestairódalom szinte minden fontosabb kérdését és személyiségét elemezte, különösen *Thuróczyt* és krónikáját, az *V. István* kori gestát, s a királyi kancellária és a gestairás összefüggéseit. Nagyméretű Zsigmond-életrajza, az összefoglaló tízkötetes magyar történet számára még kéziratban lévő fejezete mellett élete utolsó éveiben a középkori magyar történet több korszaka foglalkoztatta. Az 1960-as évektől megjelent munkásságában a történelmi materializmus néhány fontosabb előfeltevése, amelyeknek elsősorban szellemét próbálta megragadni és érvényre juttatni kutatásaiban.

A másik olyan személyiség, akinek a működése ugyancsak nagyjelentőségű, *Mályusz* kortársa, *Szabó István* (1898–1970) volt. Ő az egyetlen történetíróink közül, aki ezekben az évtizedekben iskolát alapított, s számos tanítványt nevelt. A körülötte tömörülő fiatal történetírókkal közös első nagyobb vállalkozása egy agrártörténeti tanulmánykötet kiadása volt, majd munkaközösséget szervezett a parasztság 1867–1914 közötti történetének kutatására. Ennek két kötetben közölt eredményei két kiadásban jelentek meg. Élete utolsó éveit több évtizeden át gyűjtött forrásanyagának feldolgozására kívánta fordítani, ezért 60. életévét betöltve nyugdíjba vonult. Még korábban, 1956 előtt foglalkozott az 1351. évi jobbagytörvényekkel, majd Bács, Bodrog és Csongrád megye 1522. évi dézsma-jegyzékeit tette közzé, s most nekilátott egyrészt népesedéstörténeti kérdések feltárásának, Magyarország népessége 1330–1526 közötti alakulását mutatva be, majd a középkori magyar falu kialakulásának, a falurendszer megszilárdulásának problémái érdekelték. Nagy tanulmánya a prédiúmrol, monográfiái, előbb a magyar falurendszer kialakulásáról, majd a középkori magyar faluról nemcsak a történetírás, hanem több társtudomány számára is meghatározó jelentőségűek. Halála után évekként jelent meg összefoglalása a magyar mezőgazdaság 14–15. századi történetéről (1530-ig). Különösen utolsó munkáin érződik a századforduló, s az 1920–50-es évek német és francia történeti irodalmának megtermékenyítő hatása.

A jóval fiatalabb generációk egyik korán elhunyt tagja *Szűcs Jenő* (1928–1988), aki elsősorban a középkori magyar történet kutatójaként írta be nevét a tudománytörténetbe. Azon ritka történetíróink egyike volt, akik történetiszemléleti kérdések iránt érdeklődtek. Különösen életének utolsó évtizedében az Annales-iskola eredményeinek összeötvözésére törekedett a klasszikus marxista történetiszemlélet módszertani vívmányaival. A középkori magyar várostörténetről kiadott monográfiája után az 1960-as évektől különféle tanulmányokat írt a középkori etnikai és történeti tudat, a középkori nacionalizmus problémaköréből. Nemzetiség és nemzeti tudat középkori megjelenési formái érdekelték, s foglalkozott a barbár etnikai tudat kérdésével, *Kézai Gesta Hungarorum*ának történet- és társadalomszemléletével. Azok közé tartozott, akik a magyar fejlődést az európai

térképen igyekeztek elhelyezni, s eközben nemzetközi érdeklődést kiváltó tanulmányt készített az európai fejlődés szerkezetéről, a közép- és kelet-európai fejlődés sajátosságairól. Élete végén nagyobb tanulmányt szentelt a 13–14. századi magyar társadalomtörténetnek, a parasztság és a birtokos rétegek társadalomfejlődésének.

Az 1956 utáni évtizedek másik nagyformátumú történetírói egyénisége az ugyancsak fiatalon elhunyt *Ránki György* (1930–1988), aki előbb a magyarországi kapitalista iparfejlődés alakulásával foglalkozott a századfordulón, majd az 1920–30-as években. Érdeklődése hamar kitágult, részben a gazdaságtörténet felől a társadalomtörténet irányába (emlékezetes vitacikke a magyarországi középrétegek szerepéről az 1920-as évek politikájában), majd szélesebben a magyar politika európai, elsősorban közép- és délkelet-európai lehetőségeinek vizsgálatával, Magyarország második világháborús részvételének közelebbi tanulmányozásával. Innen jutott a térség, Közép-Kelet-Európa 19–20. századi gazdasági-társadalmi fejlődésének problematikájához, majd egyetemes történeti kérdések, így az iparosodás 19–20. századi kérdéseinek, s a második világháború problematikájának vizsgálatához. A hallatlanul munkabíró marxista szemléletű történetíró mint tudományszervező is kimagasló jelentőségre tett szert. Több mint két évtizeden át a Történettudományi Intézet igazgatóhelyettese, majd utána igazgatójaként meghatározó volt a szerepe a magyar történettudomány nemzetközi kapcsolatainak alakulásában, jelentős kibővülésében az 1960-as évek közepétől kezdődően egészen haláláig. Széleskörű nemzetközi ismertségét arra használta fel, hogy munkatársai számára kapcsolatokat teremtsen. Abban, hogy a magyar történettudománynak az 1970–80-as években sokkal jobb volt a híre, mint a többi ún. „szocialista ország” történetírásának, s hogy történetírásunk és a nyugatnémet, francia, angol, amerikai történetírói intézmények között igen jó kapcsolatok alakultak ki, alapvető szerepe volt személy szerint Ránkinak.

Nem fejezhetjük be munkánkat történetírásunk néhány problematikus vonásának, hiányának a felvázolása nélkül. Az elmúlt három évtized folyamán a történetírók érdeklődése az új- és legújabb kor, a 19–20. század történetének kutatása felé fordult. Ez természetes, elkerülhetetlen, hiszen az idő múlásával ennek a másfél évszázadnak az eseményei mindinkább a múlt szerves részévé válnak. Van azonban más oka is. A középiskolai oktatás átalakulása a latin műveltség hanyatlásával, a latin nyelvnek az oktatásból történő kihagyásával járt, mindinkább olyan generációk jelentkeznek tehát az egyetemeken, amelyek nem értenek latinul, s ezt a hiányt igen nehéz pótolni. Így a történetírók fiatal nemzedékei — nyelvi okokból — csak a 19. századtól kezdve képesek történelemmel foglalkozni. Igaz, hogy az utóbbi néhány évben megállt ez a folyamat, s ismét fejlődőben van a latin nyelv oktatása a középiskolák egy részében, ennek jó-tékony hatása azonban csak hosszú évek múlva mutatkozhat majd meg.

A középkori tanulmányok hanyatlása elkerülhetetlenül azzal jár, hogy az egyetemről kikerülő generációk történelmi kritikája nem elégséges, nem eléggé módszeres. A középkori forrásanyagot gyakorolható kritikai módszerek közvetlen tapasztalata nélkül nehezen teremthető meg a legújabbkori forrásanyag kritikai

módszertani bázisa, az egyes kutatók magukra vannak hagyva és ez tükröződik a legújabbkori történelemmel foglalkozó tanulmányok kevés kritikát alkalmazó eljárásaiban.

Az utolsó két évtized során katasztrofális mértékben visszaesett a forráskiadás, legalábbis a központi keretek között, a Magyar Történelmi Társulat és az Akadémia Történelmi Bizottsága kiadványsorozataiban megjelenő forráspublicációk száma. Az ország gazdasági helyzetének alakulása ezt egyáltalában nem indokolja, hiszen közben például az irodalomtörténészek sorra-rendre jelentették meg a legkülönbélebb írók kritikai kiadásait. Ebben a jelenségben egyrészt az általános szemléletnek az eluralkodása mutatkozik meg, nevezetesen azé a szemléleté, amelyik elfordul a középkor kutatásától, s a legújabb korra helyezi a hangsúlyt. De van benne nemtörődomség is a szakma vezető tudósai részéről, akik — tisztelet a kivételnek — az elmúlt évtizedekben a megfelelő fórumokon sohasem képviselték elvi alapokon a történeti kutatás szempontjait. A magyar történelem alapvető forráskiadvány sorozatai befejezetlenek, vagy meg sem kezdődött a kiadásuk (az országgyűlési iratok a 16. század elejétől 1848-ig, Kossuth iratai, ugyanakkor meghatározó nagy forráscsoportok még érintetlenek), márpedig ezek közlése nélkül a továbblépés gyakorlatilag lehetetlen. Ki kellene ugyanakkor dolgozni a mai idők modern forráspublicációjának alapvető szabályait, mégpedig kiterjesztve a legújabb forrástípusokra (magnószalagok, filmfelvételek, fotók, video).

Jelentős a módszertani-technikai elmaradás is. Sok történetíró rendelkezik ugyan személyi számítógéppel, ott azonban, ahol a legjobban lehetne hasznosítani a legmodernebb technikát, elsősorban a levéltárakban, még a nyomát sem találjuk a nyilvántartások számítógépes feldolgozásának (hogy csak a legegyszerűbb területet említsük). Ez látszólag csupán technikai kérdés, a valóságban azonban mind konkrétan jelentkező kutatás-módszertani problémává válik.

Egyre erőteljesebben érződik a kutatói iskolák hiánya a történetírásban. Kialakulásuknak az elmúlt évtizedek sem kedveztek, mert uniformizálásra törekedtek. Azon történetírók közül, akik az elmúlt évtizedekben egyetemen tanítottak, csupán a már említett Szabó István körül alakult ki tanítványok népesebb csoportja, s a debreceni egyetemen megkezdődött ez Ránki György körül, aki azonban az 1980-as évektől már nem tudta vállalni az ezzel járó gondokat (a bloomingtoni egyetemre kerülvén). Ettől természetesen nem független a kritikai módszerek újabban tapasztalható hanyatlása, megrekedése, hiszen elsősorban a közös módszertani alapok azok, amelyek összetartanak egy tudós iskolát. Meggyőződésünk, hogy ilyen iskolák létrejötte nélkül aligha képzelhető el a magyar történetírás továbbfejlődése. Ez pedig azt jelenti, hogy mindaddig, amíg meg nem újulnak az egyetemek, olyan tudósok nem kerülnek a tanszékekre, akik képesek ilyen iskolák kialakítására, ez a folyamat aligha indulhat el. Mindez — úgy véljük — legalább egy-másfél évtizedre meghatározza a teendőket, a történetírás megújulásának folyamatát. A feladatok nagyok, végigvitelüket, megvalósításukat csak a rendre fellépő új generációk legtehetségesebb tagjai valósíthatják meg fáradságos munkával. Az idősebb, s a középkorú generációk feladata nem lehet más, csupán az, hogy ehhez a fiatalabbakat hozzásegítsék.